

Het verschil in kerkbezoek tussen werkende en niet-werkende vrouwen

Karin Sanders en Durk Hak¹

1. Inleiding

Nog altijd blijkt de Nederlandse samenleving sterk levensbeschouwelijk ingericht te zijn: onderwijs, politiek, vakbonden, media en vrijetijdsverenigingen zijn vaak gebaseerd op levensbeschouwing (Peters & Schreuder 1987; Hendrickx, Lammers & Ultee 1991). Wel neemt de betekenis van de verzuiling af, evenals de betekenis van het kerklidmaatschap, maar nog steeds is de helft van de Nederlandse bevolking lid van een kerkgenootschap (Becker & Vink 1994). Toch vormt voor vrouwen het kerklidmaatschap – met name het lidmaatschap van een kerk behorend tot de orthodoxe ‘gereformeerde’ gezindte – een belangrijke barrière voor het verkrijgen van ‘modernere’ opvattingen over huwelijk en gezin, alternatieve samenlevingsvormen en de rolverdeling tussen vrouwen en mannen (Steggerda 1993, p. 182).² Uit haar onderzoek blijkt het lidmaatschap van een kerkgenootschap een behoudende invloed op de emancipatie van vrouwen in de privé-sfeer uit te oefenen, maar vormt het geen belemmering voor de politieke betrokkenheid en de politieke participatie van vrouwen.

Uit onderzoek (onder anderen Batenburg *et al.* 1988) blijkt dat er een verschil bestaat in religieuze participatie tussen werkende en niet-werkende vrouwen: werkende vrouwen participeren minder in de kerk en in kerkelijke organisaties dan niet-werkende vrouwen. De vraag is hoe het verschil in de mate van religieuze participatie tussen vrouwen met en zonder baan kan worden verklaard.³ De Vaus & McAllister (1987) verklaren de geringe mate van participatie van werkende vrouwen door het werk zelf. Door het verrichten van betaalde arbeid zouden vrouwen geen tijd en energie meer hebben voor kerkbezoek en om actief in kerkelijke organisaties te zijn. In dit geval vormt de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen de belemmerende factor voor hun religieuze participatie. Een tweede verklaring luidt: kerkelijke vrouwen zouden in mindere mate dan niet-kerkelijke vrouwen kiezen om te gaan werken. Deze redenering wordt terug gevonden bij Lenski (1961, p. 212). Hij stelt dat lidmaatschap van een kerkgenootschap in het algemeen veel nadruk legt op het familieleven: ‘(...) they strengthen the ties to home and family (...)’. Kerkelijke vrouwen zouden meer dan niet-kerkelijke vrouwen hun prioriteit

leggen bij het (zelf) opvoeden van de kinderen, en hierdoor zouden ze minder tijd en energie hebben voor het verrichten van een betaalde baan. In deze redenering vormt de religieuze participatie van vrouwen de belemmerende factor voor hun arbeidsmarktparticipatie.

De vraag is welke redenering standhoudt: vormt het wel of niet lid zijn van een kerkgenootschap voor vrouwen de verklaring voor de mate van participatie op de arbeidsmarkt of vormt de mate van arbeidsmarktparticipatie van vrouwen de verklaring voor de mate van religieuze participatie? Het antwoord op deze vraag lijkt zeer relevant gezien het emancipatiebeleid van de Nederlandse overheid, dat zich richt op de economische zelfstandigheid van vrouwen. Wanneer zou blijken dat lidmaatschap van een kerkgenootschap invloed heeft op het gedrag van vrouwen op de arbeidsmarkt, zou hiermee rekening moeten worden gehouden in het beleid. Tevens is de vraag of het van belang is te weten van welk kerkgenootschap (Nederlands hervormd, rooms-katholiek of gereformeerd) de vrouw lid is. Zo wordt bijvoorbeeld bij de bevindelijk gereformeerden aan vrouwen in sterke mate de 'bijbelse plaats' van moeder en huisvrouw voorgeschreven. Zij heeft haar taken binnenshuis, de man is de kostwinner (Baaijens 1987, p. 13 en 16). Volgens het (kerkelijke) huwelijksformulier is de man 'het hoofd van het gezin', en moet hij haar leiden (Van der Meiden 1976, p. 193). Een getrouwde vrouw mag wel buitenshuis werken zolang haar gezin daar niet onder lijdt; haar primaire taak is echter het huishouden en de kinderen (Dieperink 1988). In een onderzoek van Bosker (1993) wordt onder laag opgeleide, bevindelijk gereformeerde vrouwen tussen de 16 en 25 jaar een sterke prioriteit voor het gezin gevonden: 'Zo gauw ze kinderen krijgen, stoppen de meisjes en jonge vrouwen uit dit onderzoek met werken. Dat er vrouwen zijn die blijven werken en hun kinderen daarvoor naar een crèche brengen, vinden de meesten verkeerd. Een moeder moet er zijn voor haar kinderen' (Bosker 1993, p. 116).⁴

In het onderzoek van Batenburg *et al.* (1988) werd religieuze participatie geoperationaliseerd met behulp van de variabelen kerklidmaatschap, kerkbezoek, kerkelijke functie en lid van verenigingen met kerkelijke grondslag. Tussen de verschillende variabelen worden hoge correlaties gevonden (zie Sanders & Hak 1994). Op basis hiervan mag worden aangenomen dat kerkbezoek kan dienen als een goede maat voor het meten van religieuze participatie. In het navolgende wordt religieuze participatie geoperationaliseerd als de mate van kerkbezoek. Met werkende vrouwen worden in dit artikel die vrouwen bedoeld die in enige mate actief zijn op de arbeidsmarkt. De probleemstelling van dit artikel wordt als volgt geformuleerd: *Hoe is het verschil in kerkbezoek tussen werkende en niet-werkende vrouwen te verklaren? Welke verschillen bestaan er tussen vrouwen van verschillende kerkgenootschappen?*

In paragraaf 2 worden de beide redeneringen verder uitgewerkt en worden confronterende hypothesen afgeleid. In paragraaf 3 en 4 worden de gehanteerde dataset en de operationalisaties besproken en worden de hypothesen getoetst. In paragraaf 5 wordt verder ingegaan op de invloed van de verschillende kerkgenootschappen op zowel de mate van kerkbezoek als op de mate van arbeidsmarktparticipatie. Het artikel wordt afgesloten met een conclusie en discussie (paragraaf 6).

2. Theoretische uitwerking

Waarom bezoeken werkende vrouwen minder de kerk dan niet-werkende vrouwen? Heeft het lidmaatschap van een kerkgenootschap een behoudend effect op de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen, of vormt participatie op de arbeidsmarkt de belemmerende factor in de mate van kerkbezoek? Batenburg *et al.* (1988) stellen in een onderzoek naar het religieus handelen van mensen deze vraag eveneens. Voor alle duidelijkheid geven we hun redenering en de uitkomst van de toetsing volledig weer:

Het kan zijn dat werkende vrouwen minder religieus participeren door hun werk (de verklaring van De Vaus & McAllister), maar het zou ook andersom kunnen zijn: gelovige vrouwen kiezen er minder voor om te werken. Een simpele toets op een dergelijk verband is een vergelijking tussen werkende en niet-werkende vrouwen die zich als kerklid beschouwen. Als dan blijkt dat werkende vrouwen minder participeren kan dat worden beschouwd als een bevestiging van de hypothese dat werkende vrouwen minder religieus participeren als gevolg van hun arbeidsparticipatie. Als echter blijkt dat er geen verschil is tussen werkende en niet-werkende vrouwelijke kerkleden is kerklidmaatschap een belemmerende factor voor arbeidsmarktintrede. Dit laatste blijkt het geval te zijn. In een t-test met 60 werkende en 72 niet-werkende vrouwelijke kerkleden blijkt tussen de groepen geen verschil meer te bestaan: $t = -.53$; d.f. = 127.42, $p = .595$. De conclusie is dus dat voor vrouwen het kerklidmaatschap een belemmerende factor voor arbeidsmarktintrede vormt (Batenburg *et al.* 1988, p. 92).

Hoewel dit een eerste bevestiging lijkt voor de verklaring zoals die onder andere bij Lenski (1961) te vinden is, lijkt de conclusie wat voorbarig. De response van het onderzoek is gebaseerd op zelfselectie: de lezers konden vrijblijvend de enquête in de zaterdageditie van een grote regionale krant invullen en retourneren. Bovendien zijn de resultaten gebaseerd op een specifiek deel van het databestand.⁵

Tevens blijft de vraag spelen in hoeverre het niet vinden van een verschil tussen werkende en niet-werkende vrouwelijke kerkleden veroorzaakt wordt door een verschil in opleidingsniveau of in leeftijd in beide groepen. Is de groep niet-werkende vrouwelijke kerkleden bijvoorbeeld ouder of lager opgeleid en daarom minder actief op de arbeidsmarkt? Zowel leeftijd als opleidingsniveau blijken samen te hangen met de mate van religieuze participatie en met de mate van arbeidsmarktparticipatie.

Naarmate mensen ouder zijn, zijn ze vaker aangesloten bij een kerkgenootschap

(Goddijn, Smets & Van Tillo 1979). Sasaki & Suzuki (1987) en Becker & Vink (1994) onderscheiden in Nederlandse tijdreeksen en cohort-, een leeftijd- en een periode-effect. Zij vonden dat er naar alle waarschijnlijkheid sprake is van een samengesteld cohort- en periode-effect en nauwelijks van een leeftijdeffect. Anders gezegd: de ouderen van nu zijn sterker religieus en aan een kerkgenootschap gebonden dan de ouderen in de toekomst. Ook opleiding en inkomen hebben een effect op de mate van religieuze participatie: met name leden uit de middengroep gaan vaker naar de kerk dan de hoogste en de laagste groepen (Faber *et al.* 1970). Goddijn, Smets & Van Tillo (1979) wijzen nog op een 'merkwaardige parallel': de hoogste en de laatste klasse geloven in grote mate in het bestaan van een 'persoonlijke God'.

Opleiding en leeftijd hebben niet alleen een effect op de mate van religieuze participatie, maar zijn eveneens van invloed op de mate van arbeidsmarktparticipatie (zie bijvoorbeeld Sanders & Beekes 1993). Naast opleiding – hoe hoger opgeleid, hoe hoger de arbeidsmarktparticipatie – en leeftijd – hoe ouder, hoe lager de arbeidsmarktparticipatie – blijkt de mate van arbeidsmarktparticipatie van vrouwen voor een groot deel te worden bepaald door het hebben van kinderen. Zo is in 1992 van vrouwen met kleine kinderen – de jongste tussen nul en vier jaar – een kwart (27%) actief op de arbeidsmarkt. Van de vrouwen met wat oudere kinderen – de jongste tussen vier en twaalf jaar – combineert een derde (35%) een betaalde baan met de zorg van kinderen (CBS 1992). Bovendien kan worden aangenomen dat niet alleen het hebben van kinderen invloed heeft op de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen, maar dat bovendien het aantal kinderen invloed heeft op de mate van arbeidsmarktparticipatie.

In dit artikel worden beide verklaringen (De Vaus & McAllister 1987 en Lenski 1961) getoetst op een landelijk databestand dat niet het bezwaar van zelfselectie kent. Bovendien wordt in de analyses gecorrigeerd voor leeftijd, opleiding en aantal kinderen.

Om de twee verklaringen te toetsen lijkt de methode van Batenburg *et al.* een juiste: bestaat er een verschil in de mate van religieuze participatie tussen werkende en niet-werkende vrouwen die lid zijn van een kerkgenootschap. De aanwezigheid van een dergelijk verschil steunt de verklaring van De Vaus & McAllister (1987). Immers, volgens deze verklaring zouden werkende vrouwelijke kerkleden geen tijd en energie hebben voor een hoge mate van religieuze participatie. Aangenomen wordt hierbij dat het verschil in religieuze participatie tussen vrouwen die allen lid zijn van een kerk wordt verklaard door hun arbeidsmarktparticipatie.

De afwezigheid van een dergelijk verschil steunt de verklaring dat lidmaatschap van een kerkgenootschap een behoudend effect heeft op de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Volgens deze verklaring zouden kerkelijke vrouwen een hoge prioriteit geven aan het huishouden en het verzorgen van de kinderen

evenals aan de verplichtingen voor de kerk. Deze activiteiten zouden voorop staan. De tijd die daarnaast overblijft, kan eventueel worden besteed aan werkzaamheden op de arbeidsmarkt, maar de mate van religieuze participatie is voor de werkende en de niet-werkende vrouwelijke kerkleden gelijk. Voor verklaringen wordt een hypothese geformuleerd:

- A1: Bij constant houden op leeftijd, opleidingsniveau en aantal kinderen participeren werkende vrouwelijke kerkleden minder op religieus terrein dan niet-werkende vrouwelijke kerkleden.*
- A2: Bij constant houden op leeftijd, opleidingsniveau en aantal kinderen bestaat er geen verschil tussen werkende en niet-werkende vrouwelijke kerkleden wat betreft hun religieuze participatie.*

3. Data en operationalisatie

De bovengenoemde hypothesen worden getoetst aan de hand van de 'Familie-enquête' van Ultee & Ganzeboom (1992/1993). Het totale databestand bevat 905 mannen en 901 vrouwen ($n = 1806$). De vrouwelijke respondenten zijn gemiddeld iets jonger dan de mannelijke respondenten, respectievelijk 39.0 en 40.3 jaar. Van de vrouwelijke en mannelijke respondenten heeft 17% een lagere-schoolopleiding, 31% heeft een LAVO-, LBO- of MAVO-diploma, 27% heeft een MBO-, HAVO- of een VWO-diploma en een kwart (25%) heeft een hogere beroepsopleiding of een wetenschappelijke opleiding. De mannelijke respondenten hebben gemiddeld een iets hoger opleidingsniveau dan de vrouwelijke respondenten.

In de familie-enquête is een vraag naar frequentie van kerkbezoek opgenomen. Dit betekent dat in dit artikel de mate van religieuze participatie wordt geoperationaliseerd als de frequentie van kerkbezoek. Van de respondenten geeft 14% aan 'eens per week' naar de kerk te gaan, 11% gaat 'eens per maand' naar de kerk, een kwart van de respondenten (25%) gaat 'eens per jaar' en 50% gaat 'nooit' naar de kerk. Voor het berekenen van het gemiddelde kerkbezoek worden de categorieën van deze variabele naar jaarbasis 'vertaald': 'nooit' krijgt de waarde '0', 'eens per jaar' de waarde '1', 'eens per maand' de waarde '12' en 'eens per week' de waarde '52'.⁶ Van de respondenten geeft 60% aan lid te zijn van een kerk. De vrouwelijke respondenten zijn iets vaker lid van een kerk dan de mannelijke respondenten: 62% van de vrouwen en 57% van de mannen.

4. Religie of arbeidsmarktgedrag

Bestaan er verschillen tussen vrouwen en mannen in de mate van religieuze participatie? Op deze vraag blijkt geen eenduidig antwoord te bestaan, gegeven de resultaten van verschillende onderzoeken. Goddijn, Smets & Van Tillo (1979) vonden

in een breed opgezet Nederlands onderzoek dat mannen en vrouwen in gelijke mate zijn aangesloten bij een kerkgenootschap en in gelijke mate de kerk bezoeken. Onderzoekingen in andere landen en analyse van de Volkstellingen (Van Hemert 1979) geven wel verschillen tussen vrouwen en mannen in hun religieuze participatie: vrouwen participeren op religieus terrein meer dan mannen. Er wordt in ons onderzoek geen significant verschil in kerkbezoek tussen de vrouwelijke en mannelijke respondenten gevonden ($F(1,1672) = 3.14, p = .08$). De mannelijke respondenten gaan gemiddeld 8 keer per jaar naar een kerk, de vrouwelijke respondenten gemiddeld 9 keer. De resultaten komen overeen met het onderzoek van Goddijn, Smets & Van Tillo (1979) en Becker & Vink (1994).

In tabel 1 wordt het kerkbezoek voor vrouwen en mannen, uitgesplitst naar werkend en niet-werkend, weergegeven.

Tabel 1: De mate van kerkbezoek voor werkende en niet-werkende vrouwen en mannen

	<i>met baan</i>	<i>zonder baan</i>	<i>totaal</i>	
<i>vrouwen</i>	7.4	11.5	9.5	$t(863) = 3.30, p < .01$
<i>mannen</i>	7.4	10.5	7.9	$t(803) = 1.42, p = .16$
	7.4	11.3	8.7	

Het verschil in kerkbezoek tussen werkende en niet-werkende vrouwen is significant. Zoals verwacht bezoeken niet-werkende vrouwen significant meer de kerk dan werkende vrouwen. De werkende vrouwelijke respondenten bezoeken gemiddeld 7 keer per jaar de kerk, de niet-werkende vrouwelijke respondenten gemiddeld 12 keer. Dit betekent dat de niet-werkende vrouwen gemiddeld eens per maand de kerk bezoeken en dat de werkende vrouwen iets meer dan eens per half jaar de kerk bezoeken. Tussen werkende en niet-werkende mannen blijkt het verschil in kerkbezoek niet significant te zijn: de werkende mannelijke respondenten bezoeken, evenals de vrouwelijke respondenten, 7 keer per jaar de kerk, de niet-werkende mannelijke respondenten bezoeken gemiddeld 11 keer de kerk.

Hoe kan dit significante verschil tussen werkende en niet-werkende vrouwen in de frequentie van kerkbezoek worden verklaard? Voor een eerste toets voor de houdbaarheid van de twee mogelijke verklaringen wordt een vergelijking gemaakt in de mate van kerkbezoek tussen vrouwelijke kerkleden met en zonder (*part-time*) baan. Een significant verschil steunt de verklaring van De Vaus & McAllister (1987), geen significant verschil steunt de andere verklaring (onder anderen Lenski 1961). De 245 werkende vrouwelijke kerkleden blijken niet significant te verschillen in de mate van kerkbezoek met de 293 niet-werkende vrouwelijke kerkleden: $t(536) = 1.47, p = .14$. De werkende vrouwelijke kerkleden bezoeken gemiddeld 13 keer per jaar de kerk, de niet-werkende vrouwelijke kerkle-

den gemiddeld 17. De bovenstaande resultaten betekenen dat we tot eenzelfde – voorlopige – conclusie komen als Batenburg *et al.*: het lidmaatschap van een kerkgenootschap heeft een behoudend effect op de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. De verklaring van onder anderen Lenski (1961) wordt hiermee gesteund, ten nadele van de verklaring van De Vaus & McAllister (1987).

In het bovenstaande wordt echter geen rekening gehouden met opleiding, leeftijd en aantal kinderen van de vrouwen. Het zou zeer wel mogelijk zijn dat opleiding en leeftijd alsook het hebben van kinderen en het aantal kinderen scheef zijn verdeeld over de werkende en niet-werkende vrouwelijke kerkleden. Om na te gaan in hoeverre dit het geval is, worden in tabel 2 de werkende en niet-werkende vrouwelijke kerkleden vergeleken wat betreft opleiding, leeftijd, het hebben van kinderen en het gemiddelde aantal kinderen. Tevens wordt in deze tabel de bivariate correlatie tussen de verschillende variabelen en de mate van kerkbezoek weergegeven.

Tabel 2: Gemiddelde opleiding, leeftijd, kinderen en de hoeveelheid uren betaalde arbeid voor werkende en niet-werkende vrouwelijke kerkleden, alsmede de correlatie tussen de verschillende variabelen en de mate van kerkbezoek

n	met baan 245	zonder baan 293	correlatie met kerkbezoek
<i>opleiding</i>	5.1	3.8* ¹¹	-.05
<i>leeftijd</i>	35.7	43.6*	.21*
<i>% kinderen</i>	67	91*	.22*
<i>aantal kinderen</i>	2.12	1.52*	.16*
<i>aantal uren werk</i>	25.8	–	-.08*

* = significant verschil ($p < .01$)

Wat gechargeerd blijkt dat de werkende vrouwelijke kerkleden hoger zijn opgeleid, jonger zijn en minder vaak, maar wel meer kinderen hebben dan de niet-werkende vrouwelijke kerkleden. De verschillende variabelen blijken, met uitzondering van opleiding⁷, samen te hangen met de mate van kerkbezoek. Vrouwen met kinderen bezoeken vaker een kerk dan vrouwen zonder kinderen, en het aantal kinderen hangt positief samen met de frequentie van kerkbezoek. Leeftijd hangt eveneens positief samen met kerkbezoek, het aantal uren op de arbeidsmarkt daarentegen vertoont een negatieve correlatie met kerkbezoek. Gegeven deze resultaten blijkt het relevant te zijn de verschillende variabelen mee te nemen voor de vergelijking tussen werkende en niet-werkende vrouwelijke kerkleden in kerkbezoek. Omdat het aantal werkuren zeer hoog correleert met het al dan niet hebben van werk (.84, $p < .01$) wordt deze variabele niet in de analyse meegenomen. Hierdoor zou een contaminatie-effect tussen onafhankelijke variabele en covariaat kunnen

ontstaan. Eveneens wordt een significante correlatie tussen het hebben van kinderen en het aantal kinderen (.57, $p < .01$) gevonden. Om deze reden wordt enkel de variabele 'aantal kinderen' in de analyses meegenomen. In een variantieanalyse met kerkbezoek als afhankelijke variabele en werk (1 = geen betaalde arbeid, 2 = wel betaalde arbeid) als onafhankelijke variabele worden de variabelen leeftijd, opleiding en aantal kinderen als covariaten opgenomen. Met behulp van een *multiple classification analysis* is het mogelijk het effect van de covariaten op de gemiddelden na te gaan. In tabel 3 worden het gemiddelde kerkbezoek van de werkende en de niet-werkende vrouwelijke kerkleden – voor en na constant houden op de covariaten – alsmede de F-waarden voor de onafhankelijke variabele weergegeven.

Tabel 3: Gemiddelde kerkbezoek van werkende en niet-werkende vrouwelijke kerkleden voor en na de correctie van de covariaten (*multiple classification analysis*)

	met baan	zonder baan	
voor correctie	13.1	16.6	
na correctie	14.7	15.2	F (1,531) = 1.51, p = .86

Bij constant houden op opleiding, leeftijd en het aantal kinderen⁸ blijkt er geen significant verschil te bestaan tussen niet-werkende en werkende vrouwelijke kerkleden. Na de correctie van de effecten van de covariaten is het verschil in kerkbezoek tussen werkende en niet-werkende vrouwelijke kerkleden na afronding verdwenen: bij constant houden op leeftijd, opleiding en aantal kinderen gaan werkende en niet-werkende vrouwelijke kerkleden gemiddeld 15 keer per jaar naar de kerk. De aanvankelijk voorlopige conclusie dat er geen significant verschil bestaat tussen werkende en niet-werkende vrouwelijke kerkleden kan blijven staan: ook bij constant houden op relevante variabelen blijkt er geen significant verschil in kerkbezoek te bestaan tussen werkende en niet-werkende vrouwelijke kerkleden. Dit betekent steun voor de hypothese van onder meer Lenski dat religie *i.c.* het lidmaatschap van een kerkgenootschap een behoudend effect heeft op de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen (*hypothese A2*). Dit betekent tevens dat de hypothese van De Vaus & McAllister (1987) op basis van de bovenstaande resultaten niet kan worden bevestigd (*hypothese A1*).

5. Kerkgenootschappen

Vervolgens kan de vraag worden gesteld of het behoudend effect van kerkgang op de arbeidsmarktparticipatie voor vrouwen van verschillende kerkgenootschappen (Nederlands hervormd, rooms-katholiek en gereformeerd⁹) even groot is. Duide-

lijk is dat de verschillende soorten kerkgenootschappen verschillen in de mate waarin ze 'meegaan' met sociale trends. Becker & Vink (1994, p. 37) schrijven hierover: 'Wat de houding van de kerken in sociale problemen betreft, is er sprake van een situatie waarin de kerken achterbleven bij de maatschappelijke realiteit ('lag'-situatie)'. En over de houding van de rooms-katholieken schrijven ze: 'Zeker de Rooms-Katholieke Kerk reageert ook heden ten dage zeker op het centrale niveau nog weinig flexibel op maatschappelijke ontwikkelingen'. Volgens Les-thaeghe & Meekers (1986) laten rooms-katholieken zich echter weinig gelegen liggen aan voorschriften vanuit de kerk (encycliek *Humanae vitae*). Ook de ont-kerkelijking van de verschillende kerkgenootschappen maakt de verschillen aan-nemelijk. Tot 1960 waren de buitenkerkelijken met name afkomstig uit de Neder-landse Hervormde Kerk, daarna vooral uit de Rooms-Katholieke en de Gerefor-meerde Kerk (Doorn & Bommeljé 1987; Knippenberg 1992; Hak 1992). Er wordt dan ook een relatie verwacht tussen behoudendheid van het kerkgenootschap en kerkbezoek: naarmate een kerkgenootschap meer behoudend is, zal de frequentie van kerkbezoek hoger zijn. Op basis van de bovenstaande gegevens wordt de vol-gende hypothese geformuleerd, ook in dit geval geldt dat er constant moet worden gehouden op relevante factoren:

B1: Er bestaat – bij constant houden op leeftijd, opleiding en aantal kinderen – tussen de vrouwen van de verschillende kerkgenootschappen een verschil in kerkbezoek: gereformeerde vrouwen gaan vaker naar de kerk dan rooms-katholieke en Nederlands hervormde vrouwen, en rooms-katholieke vrouwen gaan vaker naar de kerk dan Nederlands hervormde vrouwen.

In de vorige paragraaf werd een 'behoudend' effect gevonden van het lidmaat-schap van een kerkgenootschap op arbeidsmarktgedrag van vrouwen. Dit betekent dat kan worden aangenomen dat de mate van 'behoudendheid', via kerkbezoek, een effect heeft op de mate van arbeidsmarktparticipatie. Naarmate vrouwen lid zijn van een meer 'behoudend' kerkgenootschap, kan worden aangenomen dat ze meer de kerk bezoeken, maar ook dat ze meer streven naar de gemiddelde opvat-ting van het plaatselijk kerkgenootschap. Ze ontleen immers een groot deel van hun sociale waardering aan de overige leden van het kerkgenootschap. Om deze sociale waardering van de andere kerkleden te verwerven, lijkt leven volgens de leer en de voorschriften van de betreffende kerk noodzakelijk. Uit onderzoek (Baaijens 1987; Bosker 1993) blijkt dat in behoudende kerkgenootschappen vrou-wen een sterke rol in het huishouden wordt voorgeschreven. Dit betekent dat naar-mate het kerkgenootschap meer 'behoudend' is, vrouwen meer de kerk bezoeken en de participatie op de arbeidsmarkt geringer zal zijn. Op basis van het boven-staande wordt de volgende hypothese afgeleid:

B2: Er bestaat – bij constant houden op leeftijd, opleiding en aantal kinderen – tussen de vrouwen van de verschillende kerkgenootschappen een verschil in arbeidsmarktparticipatie: gereformeerde vrouwen participeren minder op de arbeidsmarkt dan rooms-katholieke en Nederlands hervormde vrouwen, en rooms-katholieke vrouwen participeren minder op de arbeidsmarkt dan Nederlands hervormde vrouwen.

Om de bovenstaande hypothesen te toetsen is allereerst het gemiddelde kerkbezoek van vrouwen van de drie verschillende kerkgenootschappen berekend. Verwacht wordt dat de gereformeerde vrouwen relatief gezien het vaakst de kerk bezoeken en dat vrouwen van de Nederlandse hervormde kerk relatief gezien het minst vaak. In tabel 4 wordt voor vrouwen de gemiddelde mate van kerkbezoek, uitgesplitst naar de drie kerkgenootschappen, weergegeven.

Tabel 4: De mate van kerkbezoek voor vrouwen, uitgesplitst naar kerkgenootschap

	<i>met baan</i>	<i>zonder baan</i>	<i>totaal</i>	
<i>gereformeerd</i>	22.1	31.2	27.0	$F(1, 34) = .93, p = .34$
<i>rooms-katholiek</i>	12.8	15.6	14.3	$F(1, 113) = .57, p = .97$
<i>Nederlands hervormd</i>	9.6	15.5	12.9	$F(1, 339) = .72, p = .39$

De hypothese wordt bevestigd: gereformeerde vrouwen vertonen relatief gezien het meeste kerkbezoek (gemiddeld 27 keer per jaar), vervolgens de rooms-katholieke vrouwen (gemiddeld 14), en de Nederlands hervormde vrouwen (gemiddeld 13) vertonen van deze drie groepen vrouwen het laagste kerkbezoek. De verschillen zijn significant. Ook bij het opnemen van leeftijd, opleiding en aantal kinderen als covariaten blijft het verschil significant: $F(2, 491) = 10.54, p < .01$. Dit betekent dat de hypothese – *er bestaat – bij constant houden op leeftijd, opleiding en aantal kinderen – tussen de vrouwen van de verschillende kerkgenootschappen een verschil in kerkbezoek: gereformeerde vrouwen gaan vaker naar de kerk dan rooms-katholieke en Nederlands hervormde vrouwen, en rooms-katholieke vrouwen gaan vaker naar de kerk dan Nederlands hervormde vrouwen* – kan worden bevestigd. In een *multiple classification analysis* veranderen de verschillende gemiddelden zeer minimaal: alleen het gemiddelde van de rooms-katholieke vrouwen stijgt .4. Dit betekent dat opleiding, leeftijd en aantal kinderen zeer weinig verklaren van het verschil in kerkbezoek tussen vrouwen van de verschillende kerkgenootschappen.

Tevens wordt in deze tabel het gemiddelde kerkbezoek voor de werkende en niet-werkende vrouwen weergegeven. Voor alle drie de kerkgenootschappen

wordt – bij constant houden op opleiding, leeftijd en aantal kinderen – het verschil niet significant gevonden. Dit betekent dat voor de drie onderscheiden kerkgenootschappen, evenals voor de totale groep vrouwelijke kerkleden, het lidmaatschap een behoudend effect heeft op de arbeidsmarktintrede.

Tevens wordt er een verschil verwacht tussen de vrouwelijke leden van de verschillende kerkgenootschappen – bij constant houden op opleiding, leeftijd en aantal kinderen – in arbeidsmarktgedrag. In tabel 5 worden het percentage werkende vrouwen voor de verschillende kerkgenootschappen – de participatiegraad – en de hoeveelheid uren per week op de arbeidsmarkt – de mate van arbeidsmarktparticipatie – weergegeven. Voor het laatste is het aantal uren berekend voor de groep werkende vrouwen, tussen haakjes wordt het aantal uren actief op de arbeidsmarkt voor de totale groep vrouwen weergegeven. Tevens wordt het percentage werkende vrouwen en aantal uren weergegeven voor de vrouwen die geen lid zijn van een kerkgenootschap.

Tabel 5: De participatiegraad en de mate van arbeidsmarktparticipatie voor vrouwen, gesplitst naar kerkgenootschap

	<i>werkenden</i>	<i>uren</i>
<i>gereformeerd</i>	44%	25 (11)
<i>rooms-katholiek</i>	44%	26 (11)
<i>Nederlands hervormd</i>	51%	28 (14)
<i>geen kerklid</i>	60%	28 (17)

Er wordt geen verschil tussen vrouwen van de drie kerkgenootschappen gevonden in het percentage werkende vrouwen, en er wordt geen verschil gevonden in de mate van participatie op de arbeidsmarkt (het aantal uren). Hoewel de vrouwelijke respondenten van de Nederlandse Hervormde Kerk een hogere participatiegraad vertonen dan de vrouwen van de Gereformeerde en de Rooms-Katholieke Kerk, is dit verschil – bij constant houden op leeftijd, opleiding en aantal kinderen – niet significant ($F(2,494) = .09, p = .91$). Verschillen in de participatiegraad tussen vrouwen van de verschillende kerkgenootschappen worden nagenoeg volledig wegverklaard door verschillen in opleiding, leeftijd en aantal kinderen. Evenmin als de participatiegraad verschilt, verschilt voor de groep werkende kerkelijke vrouwen de mate waarin ze actief zijn op de arbeidsmarkt: $F(2,218) = .36, p = .70$. Gemiddeld werken de kerkelijke vrouwelijke respondenten met een betaalde baan 26 uur per week.

De bovenstaande resultaten betekenen dat de hypothese – *er bestaat – bij constant houden op leeftijd, opleiding en aantal kinderen – tussen de vrouwen van de verschillende kerkgenootschappen een verschil in arbeidsmarktparticipatie: ge-*

reformeerde vrouwen participeren minder op de arbeidsmarkt dan rooms-katholieke en Nederlands hervormde vrouwen, en rooms-katholieke vrouwen participeren minder op de arbeidsmarkt dan Nederlands hervormde vrouwen – niet kan worden bevestigd. De mate waarin het lidmaatschap van een kerkgenootschap een behoudend effect heeft op het arbeidsmarktgedrag van vrouwen is dus, getuige de mate van kerkbezoek, onafhankelijk van de mate van 'behoudendheid' van de verschillende kerkgenootschappen.

Wel blijkt er een significant verschil te bestaan in het aantal werkende vrouwen tussen vrouwelijke kerkleden, onafhankelijk van het kerkgenootschap waartoe ze behoren, en de niet-kerkelijke vrouwen bij constant houden op opleiding, leeftijd en aantal kinderen ($F(1,794) = 4.83, p < .01$): niet-kerkelijke vrouwen hebben een hogere participatiegraad dan kerkelijke vrouwen. Er wordt bij constant houden op opleiding, leeftijd en aantal kinderen tussen kerkelijke en niet-kerkelijke werkende vrouwen geen verschil in de mate van participatie op de arbeidsmarkt gevonden: $F(1,414) = .14, p = .71$). Het verschil blijkt dus met name te worden gevonden in het aantal vrouwen dat werkt. Vrouwen die betaalde arbeid verrichten, blijken dat – of ze nu wel of geen lid zijn van een kerk – gemiddeld evenveel te doen.

6. Discussie en conclusie

In dit artikel staat de vraag naar de verklaring van het verschil in religieuze participatie, hier kerkbezoek, tussen werkende en niet-werkende vrouwen centraal. Waarom participeren niet-werkende vrouwen meer op religieus terrein dan werkende vrouwen? Is het zo dat werkende vrouwen geen tijd en energie meer hebben om naast hun betaalde baan actief te zijn op religieus terrein (de verklaring van De Vaus & McAllister), of heeft het kerklidmaatschap voor vrouwen een behoudend effect op hun arbeidsmarktgedrag? De resultaten geven steun aan de laatste verklaring: het lid zijn van een kerkgenootschap heeft voor vrouwen een behoudend effect op hun arbeidsmarktgedrag. Tevens wordt in dit artikel de vraag gesteld of er verschillen vallen te constateren in de mate van religieuze participatie en in de mate van arbeidsmarktparticipatie tussen vrouwen van verschillende kerkgenootschappen. Ofwel: is er een verschil in het effect van het lidmaatschap van een kerkelijke organisatie op het arbeidsmarktgedrag van vrouwen te constateren? Hoewel de vrouwen blijken te verschillen in de mate van kerkbezoek, verschillen ze niet in hun participatie op de arbeidsmarkt. Wel bleek er verschil te bestaan in arbeidsmarktparticipatie tussen kerkelijke en niet-kerkelijke vrouwen.

Het niet vinden van verschillen tussen vrouwen van verschillende kerkgenootschappen in hun mate van arbeidsmarktparticipatie gaat in tegen het *common sense*-idee dat er grote verschillen zouden bestaan in de mate van conservatisme van de verschillende kerkgenootschappen. Zo zouden met name vrouwen van orthodox gereformeerde kerkgenootschappen volgens de algemene opinie weinig op de

arbeidsmarkt te zien zijn. Dit wordt hier niet gevonden. Een mogelijke oorzaak is wellicht dat er in dit onderzoek enkel verschil wordt gemaakt tussen de drie grote kerkgenootschappen. In verder onderzoek zou nagegaan kunnen worden in hoeverre er wel sprake is van verschillen wanneer ook de kleinere kerkgenootschappen worden meegenomen.

In dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van een cross-sectionele dataset. Hierdoor is het moeilijk na te gaan in hoeverre er sprake is van een selectie-effect. Wat gebeurt er bijvoorbeeld met kerkelijke vrouwen die sterk carrièregericht zijn? Volgens de verklaring heeft het lidmaatschap van een kerkgenootschap een behoudend effect op de arbeidsmarktintrede van dergelijke vrouwen. Het opzeggen van het kerklidmaatschap is echter een andere mogelijkheid. Ideaal zou dan ook zijn dat beide verklaringen getoetst worden op longitudinale data, waarbij vrouwen van jongs af aan gevolgd worden in hun keuzes met betrekking tot kerkgenootschap en arbeidsmarkt, zodat oorzaak en gevolg herkenbaar zijn.

In dit artikel is religieuze participatie geoperationaliseerd als kerkbezoek. Gezien de resultaten van eerder onderzoek (zie Sanders & Hak 1994) waar religieuze participatie werd geoperationaliseerd als kerklidmaatschap, lid van organisaties met een kerkelijke grondslag en functies in de kerk, kan worden verwacht dat dezelfde conclusies kunnen worden getrokken wanneer het concept breder was geoperationaliseerd. Een andere mogelijkheid van operationalisatie is niet te vragen naar activiteiten, maar te vragen naar het aantal uren dat men actief is voor kerkelijke activiteiten. Deze vraag wordt echter helaas zelden in enquêtes opgenomen, in tegenstelling tot de vraag naar het aantal uren dat iemand actief is op de arbeidsmarkt.

Uit het onderzoek van Steggerda (1933) blijkt het lidmaatschap van een kerkgenootschap een behoudend effect te hebben op de emancipatie van vrouwen in de privé-sfeer. Uit het hier beschreven onderzoek blijkt kerklidmaatschap ook van belang wat betreft het gedrag van vrouwen op de arbeidsmarkt: vrouwen die lid zijn van een kerk participeren minder op de arbeidsmarkt. In Amerikaans onderzoek blijken met name de sociale aspecten van het lidmaatschap van een kerkgenootschap op de voorgrond te treden: kerkbezoek vormt de voornaamste verklaring van opvattingen over sekse-rollen (Deutschman & Princ-Embury 1982; Himmelstein 1986; Swatos & McCauley 1984; Thorton, Alwin & Camburn 1983). Volgens Steggerda moeten deze resultaten worden gezien als een bevestiging van het feit dat in Nederland religie vooral een intrinsieke (geloofs)zaak is en minder een extrinsieke/sociale functie zoals in de Verenigde Staten (Steggerda 1993, p. 175). In een vervolgonderzoek¹⁰ zal worden nagegaan in hoeverre er verschillen bestaan wat betreft het gedrag van vrouwen op de arbeidsmarkt tussen Nederland en de Verenigde Staten. In hoeverre geldt voor de Verenigde Staten dat het kerklidmaatschap een behoudend effect heeft voor het gedrag op de arbeidsmarkt?

Noten

1. De auteurs bedanken de redactie van de *Sociologische Gids* voor hun commentaar en dr. J.L. Peschar voor het attenderen op de *multiple classification analysis*.
2. In het onderzoek van Steggerda wordt in navolging van onder meer Borthek & Curtis (1975) een onderscheid gemaakt tussen het culturele aspect (*meaning*, ofwel: het geloof) en het structurele/sociale aspect (*belonging*, het kerklidmaatschap) van levensbeschouwing. Geloof en kerklidmaatschap blijken in haar onderzoek even belangrijk te zijn wat betreft de opvattingen van vrouwen over de rolverdeling tussen vrouwen en mannen.
3. In dit artikel wordt niet ingegaan op de verklaring van eventuele verschillen in religieuze participatie tussen werkende en niet-werkende mannen. Gezien de hoge arbeidsmarktparticipatie van mannen lijkt deze vraag minder intrigerend.
4. Wel blijft in dit onderzoek de vraag bestaan of de gevonden resultaten verklaard kunnen worden door het geloof van de vrouwen of dat de resultaten verklaard kunnen worden door het lage opleidingsniveau van de vrouwen.
5. Onder meer door een zetfout in de vragenlijst was het aantal mensen dat de vraag naar het aantal kerkgenootschappen in de woonplaats (mate van heterogeniteit, de hoofdvraag van dit onderzoek) goed had beantwoord zeer klein. Dit zou tot een vertekening van de resultaten kunnen leiden: het is immers denkbaar dat kerkleden beter op de hoogte zijn van het aantal kerkgenootschappen in hun woonplaats dan mensen die geen lid zijn van een kerkgenootschap. Sanders & Hak (1994) vonden echter geen verschillen in resultaten tussen het deelbestand en het volledige databestand.
6. Op deze wijze ontstaat een variabele van rationiveau waarbij recht wordt gedaan aan de grootte van de verschillende intervallen tussen de categorieën.
7. Ook het kwadraat van opleiding, zoals de onderzoeken van Faber *et al.* (1970) en Goddijn, Smets & Van Tillo (1979) lijken te impliceren, leidt niet tot een significant effect.
8. De covariaten hadden de volgende effecten: opleiding: $F(1,531) = .84$, $p = .36$, leeftijd: $F(1,531) = 9.62$, $p < .01$ en aantal kinderen: $F(1,531) = 4.21$, $p < .05$.
9. In verband met de aantallen vrouwen binnen de verschillende kerkgenootschappen beperken we ons tot deze drie kerkgenootschappen.
10. Karin Sanders & Durk Hak (1994), The differences in church-attendance between employed and non-employed women in the Netherlands and the USA. Paper presented at the 89th annual meeting of the American sociological association: The challenge of democratic participation. August 5-9, 1994. Los Angeles, Calif.
11. Opleiding wordt hier, voor het gemak, beschouwd als een variabele op intervalniveau met de volgende acht waarden: 1: LO, 2: LBO, 3: MAVO, 4: MBO, 5: HAVO, 6: VWO, 7: HBO en 8: WO.

Literatuur

- Baaijens, J. de (1987), *De ontmaskering van de emancipatiegeest*. Utrecht: De Banier.
- Batenburg, R., D. Hak, H. de Vos en R. Wielers (1988), De invloed van religieuze heterogeniteit op de traditionele religieuze participatie. In: D.H. Hak *et al.*, *Sociologische Verkenningen van het Noorden. Een verslag van het onderzoek onder lezers van het Nieuwsblad van het Noorden in 1988*.
- Becker, J.W., & R. Vink (1994), *Secularisatie in Nederland, 1966-1991*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Borthek, J., & R. Curtis (1975), *A sociology of belief*. New York: Wiley.

- Bosker, J. (1993), *'In de wereld, maar niet van de wereld'*. Een onderzoek naar de toekomst-perspectieven van bevindelijke Gereformeerde meisjes en jonge vrouwen in Geldermalsen en omgeving. Nijmegen: Wetenschapswinkel Nijmegen (KUN).
- CBS, Centraal Bureau voor de Statistiek (1992), *Vrouwen en mannen naast elkaar*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- De Vaus, David, & Ian McAllister (1987), Gender differences in religion: a test of the structural location theory. *American Sociological Review*, 52, 472-481.
- Deutchman, I., & S. Princ-Embury (1982), Political ideology of pro- en anti-ERA women. *Women and politics*, 2, 39-55.
- Dieperink, M. (1988), *Het emancipatiebeleid: bevrijding of misleiding*. Oosterend: Uitgeverij Stark-Textel.
- Doom, P., & Y. Bommeljé (1987), *Ontkerkelijking en verzuiling*. Utrecht: Humanistisch Verbond.
- Faber, H., T.T. ten Have, R. van Dijk, W. Goddijn & J.P. Kruijt (1970), *Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland tot 1960*. Assen: Van Gorcum.
- Goddijn, W., H. Smets & G. van Tillo (1979), *Opnieuw: God in Nederland. Onderzoek naar godsdienst en kerkelijkheid ingesteld in opdracht van de KRO en weekblad De Tijd*. Amsterdam.
- Hak, D. (1992), Kerkplitsing en de verwerving van status in een maritieme cultuur. *Sociologische Gids*, 254-266.
- Hak, D., R. Batenburg & R. Wielers (1988), *Enquête van het Nieuwsblad van het Noorden*. Groningen: vakgroep Sociologie, Rijksuniversiteit.
- Hendrickx, J., J. Lammers & W. Ultee (1991), Religious assortative marriage in the Netherlands, 1938-1983. *Review of religious research*, 33, 123-145.
- Himmelstein, J. (1986), The social basis of antifeminism: Religious networks and culture. *Journal for the scientific study of religion*, 25, 1-15.
- Knippenberg, H. (1992), *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Lenski, G. (1961), *The religious factor. A sociological study of religion's impact on politics, economics and family life*. Garden City, New York: Doubleday.
- Lesthaeghe, R., & D. Meekers (1986), *Demografische verschuivingen en evolutie van waardenpatronen in de EEG*. Brussel: Vrije Universiteit.
- Meiden, A. van de (1976), *Welzalig is het volk: een bijgewerkt portret van de zwarte kousen kerken*. Baarn: Amboboeken.
- Peters, J., & O. Schreuder (1987), *Katholiek en protestant. Een historisch en contemporain onderzoek naar confessionele culturen*. Nijmegen: ITS.
- Sanders, K., & A. Beekes (1993), *Tussen socialisatie en keuze. Vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Sanders, K., & D. Hak, *Carrière en geloof: gaan ze voor vrouwen samen? De invloed van de geloofsovertuiging op de loopbaan van vrouwen*. Paper gepresenteerd op de sociaal-wetenschappelijke dagen 7 en 8 april 1994 te Amsterdam.
- Sasaki, M., & T. Suzuki (1987), Changes in religious commitment in the United States, Holland and Japan. *American Journal of Sociology*, 92, 1055-1076.
- Steggerda, M.J. (1993), *Vrouwen in Nederland. Verscheidenheid in sociale contexten en opvattingen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Swatos, W., & C. McCauley (1984), Working-class sex-role orientation. *International Journal of Women's Studies*, 7, 136-144.
- Thorton, A., D. Alwin & D. Camburn (1983), Causes and consequences of sex-role attitudes

and attitude-change. *American Sociological Review*, 48, 211-227.

Ultee, W.C., & H.B.G. Ganzeboom (1992/1993), *Familie-enquête Nederlandse bevolking 1992/1993*. Nijmegen: vakgroep Sociologie, Katholieke Universiteit.